यम् । इत्यमरः । ३ । ३ । ५४ ॥ (यथा गीतायां १८ । १४ ।
"अधिष्ठानं तथाकर्त्ता करणञ्च पृथग्विधम्" ॥)
हेतुः । कर्म्म । हस्तलेपः । नृत्यप्रभेदः । गीतविशेषः । (तले व्यवस्थापकस्ताड़नविशेषः ।
यदुक्तं राजकन्दर्पेण ।
"नृत्यवादित्रगीतानां प्रयोगवशभेदिनां ।
संस्थानं ताड़नं रोधः करणानि प्रचक्षते" ॥
अस्य प्रमाणं यथा कुमारे ६ । ४० ।
"शिखरासक्तमेघानां व्यज्यन्ते यत्र वेश्मनाम् ।
अनुगर्जितसन्दिग्धाः करणैर्मुरजस्वनाः" ॥)
क्रियाभेदः । संवेशनम् । कायस्थः । इति मेदिनी ॥
कायस्थसंहतिः ॥ वर्णानां स्पष्टतादि । योगिनामासनादि । कृतादि । इति हेमचन्द्रः ॥ (सर्व्वेषामादिकारणत्वात् विष्णुः । यथा, महाभारते १३ । १४९ । ५४ ।
"करणं कारणं कर्त्ता विकर्त्ता गहनो गुहः" ॥
लेख्यपत्रसाक्षिदिव्यादि । यथा मनुः ८ । ४१ ।
"अर्थेऽपव्ययमानन्तु करणेन विभावितम् ।
दापयेद्धनिकस्याथ दण्डलेशञ्च शक्तितः" ॥
भावे ल्युट् । कृतिः । यथा रामायणे ४ । १७ । ५६ ॥
"धर्म्मतः शेषकरणे प्रतीक्षिष्यामहे वयम्" ॥)

करणः, पुं, शूद्रावैश्ययोर्जातजातिविशेषः । इत्यमरः । २ । १० । २ ॥ अयं लिखनवृत्तिः कायस्थ इति ख्यातः । इति भरतः ॥ यथा,—
"शूद्राविशोस्तु करणोऽम्बष्ठो वैश्याद्विजन्मनोः" ।
इति ब्रह्मवैवर्त्ते ब्रह्मखण्डे १० अध्यायः ॥ * ॥
अपि च ।
"कायस्थे साधने क्लीवं पुंसि शूद्राविशोः सुते" ।
इति करणशब्दार्थे मेदिनी ॥ * ॥ अन्यच्च ।
"झल्लो मल्लश्च राजन्यात् व्रात्यान्निच्छिविरेव च ।
नटश्च करणश्चैव खसद्रविड़ एव च" ॥
इति मानवे १० । २२ ॥ झल्लोमल्लश्चेति । "क्षत्रियात् व्रात्यात् सवर्णायां झल्लमल्लनिच्छिविनटकरणखसद्रविड़ाख्या जायन्ते । एतान्यप्येकस्यैव नामानि" । इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥ * ॥
तस्य कर्म्मविपाको यथा,—
"तैलचौरस्तैलकीटो मूर्द्ध्नि कीटस्त्रिजन्मकम् ।
ततो भवेत् स्वर्णकारो जन्मैकं दुष्टमानसः ॥
तमःकुण्डे वर्षशतं स्थित्वा स्वर्णवणिक् भवेत् ।
जन्मैकञ्च दुराचारो जन्मैकं करणो भवेत् ॥
विश्वैकलिपिकर्त्ता च भक्ष्यदातुर्धनं हरेत् ॥
कायस्थेनोदरस्थेन मातुर्म्मांसं न खादितम् ।
तत्र नास्ति कृपा तस्य दन्ताभावेन केवलम् ॥
स्वर्णकारः स्वर्णवणिक् कायस्थश्च व्रजेश्वर ।
नरेषु मध्ये ते धर्त्ताः कृपाहीना महीतले ॥
हृदयं क्षुरधाराभं तेषाञ्च नास्ति सादरम् ।
शतेषु सज्जनः कोऽपि कायस्थो नेतरौ च तौ ॥
सुबुद्धिः शिवयुक्तिश्च शास्त्रज्ञो धर्म्ममानसः ।
न विश्वसेत्तेषु तात स्वात्मकल्याणहेतवे" ॥
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ८५ अध्यायः ॥

करणत्राणं, क्ली, (करणं ज्ञानकर्म्मादिरूपं इन्द्रियं त्रायतेऽनेन । करण + त्रै + करणे + ल्युट् । मस्तकस्य प्रधानकरणैकादशस्य मनसः स्थलत्वात् । करणैर्हस्तादिकर्म्मेन्द्रियादिभिः त्रायते वा इति कर्म्मणि ल्युट् ।) मस्तकम् । इति हेमचन्द्रः ॥

करणीयं, त्रि, (कर्त्तुमुचितं कर्त्तुमर्हं वा । कृ + अनीयर् ।) कर्त्तव्यम् । कार्य्यम् । इति व्याकरणम् ॥ (यथा रामायणे ३ । १४ । १० ।
"मया किं करणीयञ्च इत्युक्ते द्विजसन्निधौ ।
सर्व्वैरेव च तैरार्त्तैर्वागियं समुदाहृता" ॥)

करण्डः, पुं, (कृञ् + "कृसृभृवृञः" । इत्यण्डन् । उणां । १ । १२८ ।) मधुकोषः । मौचाक् इति भाषा । असिः । कारण्डवपक्षी । दलाढ़कम् । इति मेदिनी हेमचन्द्रश्च ॥ वंशादिरचितभाण्डविशेषः समुद्गश्च । इत्यमरः । ३ । ५ । १८ ॥ साजि झाँपि इत्यादि भाषा । (यथा भागवते ५ । १४ । ४ । "एवमेव गृहाश्रमः कर्म्मक्षेत्रं यस्मिन् न हि कर्म्माण्युत्सीदन्ति यदयं कामकरण्ड एष आवसथः" ॥)

करण्डी, [न्] पुं (करण्डस्येव आकारोऽस्यास्तीति । करण्ड + इनिः ।) मत्स्यः । इति त्रिकाण्डशेषः । (मत्स्यशब्देऽस्य गुणादिकथनं ज्ञेयम् ॥)

करतलः, पुं, (करस्य हस्तस्य तलः ।) हस्ततलः । हातेर तेलो इति भाषा । (यथा । जयदेवः । १ । ४५ ॥
"करतलतालतरलवलया वलिकलितलस्वनवंशे"
अपि च । यथा, श्रीभागवते । ८ । ७ । ४२ ॥
"ततः करतलीकृत्य व्यापि हालाहलं विषम् ।
अभक्षयन् महादेवः कृपया भूतभावनः" ॥)

करतालं, क्ली, (कराभ्यां हस्ताभ्यां दीयमानस्तालो यत्र ।) वाद्यविशेषः । यथा,—
"शिवागारे झल्लकञ्च सूर्य्यागारे च शङ्खकम् ।
दुर्गागारे वंशिवाद्यं मधुरीञ्च न वादयेत्" ॥
झल्लकं कांस्यनिर्म्मितकरतालकम् । इति तिथ्यादितत्त्वे रघुनन्दनभट्टाचार्य्येण व्याख्यातम् ॥

करताली, स्त्री, (करताल + गौरादित्वात् ङीष् ।) वाद्यविशेषः । करताल खरताल इति ख्याता । तत्पर्य्यायः । करर्द्धिः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ करतलध्वनिः । तथा च । "यथा न स्यादालीकपटकरतालीपटुरवः" । इति उद्भटः ॥

करतोया, स्त्री, (करात् शङ्करस्य हस्तात् च्युतं तोयं जलं अस्ति यत्र । अर्श आद्यच् ।) स्वनामख्यातउत्तरदेशस्थनदीविशेषः । तत्पर्य्यायः । सदानीरा २ । इत्यमरः । १ । १० । ३३ ॥ सदानीरवहा ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥ गौरीविवाहसमये शङ्करकरगलितसंप्रदानतोयप्रभवत्वात्करस्य तोयं विद्यतेऽत्र इति करतोया । श्रावणे एतद्वर्ज्जं सर्व्वा नद्यो रजस्वलाः इयं तु न रजस्वला अतएव सदा सर्व्वदा नीरमस्या इतिसदानीरा । तथा च स्मृतिः ।
"अथादौ कर्कटे देवी त्र्यहं गङ्गा रजस्वला ।
सर्व्वा रक्तवहा नद्यः करतोयाम्बुवाहिनी" ॥
इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (इयं हि तीर्थविशेषः । यथा महाभारते ३ । तीर्थयात्रापर्व्वणि । ८५ । ३ ॥
"करतोयां समासाद्य त्रिरात्रोपषितो नरः ।
अश्वमेधमवाप्नोति प्रजापतिकृतो विधिः" ॥)

करद्रुमः, पुं, (किरति शाखाः सर्व्वतः यः । स चासौ द्रुमश्चेति ।) कारस्करवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

करपत्रं, क्ली, (करेण करात् वा पततीति । पत + "सर्व्वधातुभ्यः ष्ट्रन्" इति ष्ट्रन् ।) क्रकचः । इत्यमरः । २ । १० । ३५ ॥ करात् इति भाषा । (करौ पत्रमिव नौरिव यत्र ।) जलक्रीड़ा । इति जटाधरः ॥

करपत्रवान्, [त्] पुं, (करपत्राकारपत्रमस्ति यस्मिन् मतुप् मस्य वः ।) तालवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

करपत्रिका, स्त्री, (करौ पत्रं नौरिव यस्याः । पत्र + कप् + टाप् + अत इत्वम् ।) जलक्रीड़ा । इति जटाधरः ॥

करपर्णः, पुं, (करो हस्तः तद्वत्पर्णं यस्य ।) भिण्डावृक्षः । रक्तैरण्डः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (एरण्डशब्देऽस्य विशेषः उक्तः ॥)

करपल्लवः, पुं, (करस्य पल्लव इव ।) अङ्गुलिः । यथा, मार्कण्डेये ८४ । २६ ।
"करपल्लवसङ्गीनि तैरस्मान्रक्ष सर्व्वतः" ॥

करपात्रं, क्ली, (करः पात्रमिव यत्र ।) जलक्रीड़ा । इति हारावली ॥

करपालः, पुं, (करं पालयति रक्षति । पाल + कर्म्मण्यण् ।) खड्गः । इत्यमरः । २ । ८ । ८९ ॥

करपालिका, स्त्री, (करपाल् + ण्वुल् + टाप् अत इत्वम् ।) ह्रस्वगदाकारहस्तदण्डः । सोँटा इति ख्यातः । इति भरतः ॥ एकधारास्त्रम् । इति स्वामी । तत्पर्य्यायः । ईली २ । इत्यमरः । २ । ८ । ९१ ॥ इली ३ इलिः ४ करवालिका ५ । इति तट्टीका ॥

करबालः, पुं, (करस्य बालः पुत्र इव । नखस्य करजातत्वात् तथात्त्वम् ।) नखम् । इति शब्दमाला ॥ (करं बलति संवृणोति बल + अण् ।) खड्गः । इत्यमरटीकायां भरतादयः । करवाल इति भाषा । (यथा, गीतगोविन्दे । १ । १० ॥
"म्लेच्छनिवहनिधने कलयसि करबालम्" ॥)

करबालिका, स्त्री, (कर + बल + ण्वुल् + टाप् + अत इत्वम् ।) करपालिका । इत्यमरटीकायां रायमुकुटादयः ॥

करभः, पुं, (कृणाति कीर्य्यतेऽनेन वा । कृञ् हिंसायां कॄश विक्षेपे वा "कॄशॄशलिकलिगर्दिभ्योऽभच्" । उणां । ३ । १२२ । इति अभच् । करे भाति शोभते इति वा । भा + कः ।) मणिबन्धावधिकनिष्ठापर्य्यन्तं करस्य वहिर्भागः । (यथा, रघुः । ६ । ८३ ।
"धात्री कराभ्यां करभोपमोरुः" ॥)
उष्ट्रशिशुः । इत्यमरः ॥ २ । ९ । ७५ ।
करिशावकः । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥ (यथा भागवते ८ । २ । २२ ।
"सघर्म्मतप्तः करिभिः करेणुभिर्वृतोमदच्युत्करभैरणुद्रुतः" ॥)
उष्ट्रः । इति मेदिनी ॥ नखनामगन्धद्रव्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ कटिः । इति जटाधरः ॥

करभकाण्डिका, स्त्री, (करभप्रियं काण्डमस्याः ।